

The Impact of Silk in the Iranian Khanates of the Caucasus (1747-1828)

Seyyed Ali Mazinani

1. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Persian and Foreign Languages, Allameh
Tabataba'i University, Tehran, Iran
Email: s.a.mazinani@atu.ac.ir

Article Info.

ABSTRACT

Article Type:
Research Paper

Article History:

Received:
10 August 2025

Revised:
23 February 2026

Approved:
20 June 2026

Published Online:
2 September 2026

Keywords:

Silk,
Tax,
Khanate,
the Caucasus,
Shirvan,
Shakki,
Iran.

Given its ecological, ethnic, and linguistic diversity, as well as its abundant resources, the South Caucasus has had strong potential for sustainable self-determination. Indeed, silk was one of these abundant resources. After the fall of the Afsharids and the political vacuum created in the South Caucasus, silk became an auxiliary force for local khans and claimants to advance their political ambitions. The principal hypothesis here is that sericulture was a key factor in the establishment and survival of the khanates. This article examines various aspects of silk's impact on the political, economic, and social life of nine khanates in the South Caucasus. Using a qualitative approach as its explanatory framework, the article uses a descriptive-explanatory method to answer this question. The findings show that sericulture accounted for at least 11% of the khanates' economy; of the 50 customary taxes in these lands, 4 main taxes were broadly related to silk revenues, while 4 sub-taxes were specifically defined and imposed on silk-producing enterprises. Geographically, the lands adjacent to the borders of the khanates of Sheki and Shirvan were the main centers in the region. In terms of gender, aristocratic women played a leading role in the silkworm trade and silk weaving. In terms of temporal and spatial organization, on the one hand, silk processing, silk cloth weaving and dyeing, and the planting of mulberry orchards.

Cite this article: Mazinani, S.A. (2026), "The Impact of Silk in the Iranian Khanates of the Caucasus (1747-1828)", **Central Eurasia Studies**, Vol. 19, No. 1, pp. 353-384.

<http://doi.org/10.22059/JCEP-202507-450337>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran

Introduction: Since the establishment of the Safavid dynasty in the South Caucasus, after the overthrow of the regional Iranian dynasty of the Shirvanshahs, silk has been a decisive factor in the conflicts between the Ottoman Empire and Iran for control of the Caucasus. After Nader Shah's assassination, Iranian authority in the region gradually declined, leading to the emergence of numerous khanates. These khanates, largely modeled on Iranian statecraft, survived for at least six decades until the 1810s, when Russia began military intervention in the South Caucasus. During this long period of autonomy, silk significantly shaped social, economic, political, and bureaucratic life in ways that have not yet been fully explored.

Research question: This article examines the position of silk in the Iranian khanates and how they strengthened their independence among three neighboring powers.

Research hypothesis: Silk and sericulture were key to the establishment and survival of the Iranian khanates in the South Caucasus.

Methodology: Using a descriptive approach, this study presents the geographical distribution of silk production centers, the quantity and value of silk produced, the taxes and duties imposed on silk, and silk's role in the Khanates' social structure.

Results and discussion: Geographically, silk production was concentrated in the western parts of the Shirvan Khanate, the eastern half, and the southernmost territories of the Shakki Khanate. Ordubad was another silk production center in the region. Other centers, such as Qubostan Mahal in Shirvan Khandom and Dizakh and the Zangzur Mahals in Gharabagh, were less important for silk production. With 107 silk-producing villages, the total value of production reached 53,893 silver rubles. It is not surprising that silk was the main source of four major taxes in the region: mal-va-zhat, daroughgi, tojih, and sursat. In addition, high production levels led to specific silk-based taxes. In the Khanate of Shakki, taxes such as Din-ipiki, Bazarlik, and Dastgahbashi were collected in this way, while in the Khanate of Shirvan, the Sha'rban was imposed. In Nakhjavan, the Kolek tax included silk, and officials taxed each mulberry tree separately.

In all khanabads, silk played a vital role in organizing the residential

and agricultural landscapes; in some villages, all four components of silk production-mulberry orchards, silk embroidery workshops, silk weaving workshops, and dyeing workshops-existed simultaneously. The silk fields were cultivated by sharecroppers (landless sharecroppers) who received half of the harvest as their salary. Some fabrics were woven in villages such as Mov, Dari, and Kasan, and sometimes the Khan asked villagers to hand over silk clothes, tablecloths, or nightgowns as part of their fee. However, the quality of these fabrics could not compete with that of Yazd or Kashan.

In the silk production process, elite women were not merely tax farmers; some oversaw their own silk enterprises, including the silk production centers in the village of Al-Khas in Sedenrud, a district of the Shirvan Khanate. Different Khanates often granted silk-producing villages to their favored nobles or assigned them to nobles, mirzas, and nokars in exchange for their debts. Finally, the silk harvest season, at the end of September, was an important time in the lives of rural serfs in the Khanates. Silk in the Caucasus functioned as a time-space organizer that, alongside other aspects of life, strengthened the region's political, social, and economic life.

Conclusion: This article provides a broad overview of the importance of silk in the Iranian Khanates, based on available data. In this regard, the text begins with a brief overview of the history of silk production and trade. Then, rarely, the text maps the geographical distribution of silk production centers to help the audience visualize the discussion. As the maps show, it is not surprising that silk played a role similar to that of oil in some modern monocrop countries for the Khanate. In this context, silk was a common element in the economic and social life of the nobility and the common people in the South Caucasus. Ten of fifty taxes in the region were levied partly or entirely on silk; approximately 11% of the region's economic volume was derived from silk; and silk, along with geographical and religious factors, was a powerful force in organizing the time-space of local communities. The silk industry often transcended gender divisions, and women's participation was not uncommon.

Keywords: Silk, Tax, Khanate, the Caucasus, Shirvan, Shakki, Iran.

نقش ابریشم در خان‌نشین‌های ایرانی قفقاز (۱۲۴۴-۱۱۶۰ق/۱۸۲۸-۱۷۴۷م)

سیدعلی مزینانی

استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران
 s.a.mazinani@atu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۳۰ تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۶/۱۱ واژگان اصلی: ابریشم، مالیات، خان‌نشین، قفقاز، شیروان، شکی، ایران.	همیشه جنوب قفقاز از جهت تنوع ویژگی‌های جغرافیایی، قومی، زبانی و غنای منابع برای خودگردانی استعداد زیادی داشته است. یکی از آن منابع غنی ابریشم بود. با سقوط حکومت افشاریه و پیدایش خلأ سیاسی در جنوب قفقاز، ابریشم به یکی از تکیه‌گاه‌های خان‌ها و مدعیان محلی برای پیشبرد برنامه‌های سیاسی خودشان تبدیل شد. مسئله اصلی این نوشتار بررسی ابعاد مختلف نقش‌آفرینی ابریشم در حیات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی خان‌نشین‌های نُه گانه در جنوب قفقاز است. فرضه اصلی این است که ابریشم در تشکیل و تداوم خان‌نشین‌ها نقش اصلی را داشته است. برای بررسی این مسئله در این نوشتار از روش کیفی و رهیافت توصیفی تحلیلی بهره می‌بریم. یافته‌های این بررسی نشان می‌دهد که نه تنها ابریشم دست‌کم ۱۱ درصد از کل ارزش اقتصاد خان‌نشین‌ها را تشکیل می‌داده است، بلکه از میان ۵۰ نوع مالیات رایج در این قلمروها ۴ مالیات اصلی اتکای چشم‌گیری به ابریشم داشته‌اند و ۴ مالیات فرعی نیز به شکل اختصاصی بر مبنای ابریشم تعریف شده بوده است. از نظر جغرافیایی مهم‌ترین کانون انباشت تولید ابریشم مرزهای شرقی، خان‌نشین شکی و مرزهای غربی، خان‌نشین شیروان بوده است. از نظر جنسیتی زنان اشراف در سازمان‌دهی برداشت و فرآوری و بافت پارچه ابریشمی سهم پررنگی داشته‌اند. از نظر سازماندهی زمان و فضا، فرآوری ابریشم، بافت پارچه ابریشمی و رنگ‌آمیزی آن در کنار ایجاد باغ درخت توت و همچنین زمان برداشت محصول ابریشم و موعد پرداخت مالیات آن، الگوی زندگی غالب را در برخی روستاها شکل می‌داد.

استناد: مزینانی، سیدعلی (۱۴۰۵)، «نقش ابریشم در خان‌نشین‌های ایرانی قفقاز (۱۲۴۴-۱۱۶۰ق/۱۸۲۸-۱۷۴۷م)»، *مطالعات اوراسیای مرکزی*، دوره ۱۹، شماره ۱، صص. ۳۵۳-۳۸۴

<http://doi.org/10.22059/JCEP-202507-450337>

© The Author(s).

ناشر: دانشگاه تهران

مقدمه

نوشتن در مورد تاریخ ^۱نه خان‌نشین ایرانی قفقاز (باکو، تالش، شیروان، قبه، گنجه، شکی، قره‌باغ، ایروان، نخجوان) با مشکلات متعددی روبه‌رو است. مهم‌ترین این موانع، ضعف تاریخ‌نگاری آن‌ها است. تمامی ^۲نه مورد تاریخ‌نگاری اختصاصی خان‌نشین‌ها، بعد از تسلط روسیه و به درخواست حاکمان روس یا به نیت ارائه به آن‌ها نوشته شده‌اند. از میان این نه مورد هم، چهار مورد به صورت ویژه به خان‌نشین قره‌باغ مربوط است. از سویی، سنت بایگانی در این خان‌نشین‌ها بسیار ضعیف بوده است؛ به طوری که حتی بیشتر پیمان‌سپاری املاک و درآمدها نیز فقط به صورت شفاهی میان خان و پیمان‌کاران بسته می‌شد. وقتی هم که روسیه کامل منطقه را اشغال کرد، آن‌ها آنچه را از اسناد یافتند به بایگانی‌های خود انتقال دادند. با این مقدمه، تعجب ندارد که مطالب موجود در مورد خان‌نشین‌های ایرانی محدود است و بسیاری از ابعاد حیات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی این خان‌نشین‌ها کمتر موضوع پژوهش قرار گرفته‌اند. برای ترسیم ابعاد مختلف جایگاه و نقش ابریشم در این خان‌نشین‌ها نوشتار را به چهار بخش تقسیم کرده‌ایم. ابتدا پیشینه سیاسی و اقتصادی ابریشم در جنوب قفقاز را مرور می‌کنیم. سپس نقشه مناطق و مراکز قانونی تولید ابریشم در منطقه را ترسیم می‌کنیم. در گام سوم به نظام مالیاتی خان‌نشین‌ها و اهمیت ابریشم به عنوان منبع درآمدشان می‌پردازیم. در پایان نیز جایگاه ابریشم در زندگی اجتماعی مردم جنوب قفقاز از جهت سازمان‌دهی فضا و زمان، وضعیت رنجبران، مشارکت زنان و سنت‌های مالیاتی را بررسی می‌کنیم.

پیشینه پژوهش

از دلیل‌هایی که در مورد چرایی پیدایش سریع خان‌نشین‌ها (مرشدلو، ۱۳۹۹: ۱۳۵) در قفقاز پس از سقوط سلسله افشاریه بیان می‌شود برخورداری منطقه از منابع اقتصادی گسترده مانند مسیرهای تجاری دریایی و زمینی، دامداری گسترده، چاه‌های نفت، مزارع برنج، باغ‌های میوه و مزارع ابریشم است (Mostashari, 2017: 151). در میان این عوامل، به طور معمول مسیرهای تجاری بیشتر از همه موضوع مقاله‌های مختلف بوده‌اند (Rybar, 2023; Margaryan, 2021). نگاهی به ادبیات محدود موجود نشان می‌دهد که این آثار را می‌توان از جهت موضوعی به سه گروه تاریخ سیاسی، تاریخ اقتصادی و تاریخ قومی سرزمینی تقسیم کرد:

الف) تاریخ سیاسی

در مورد تاریخ خان‌نشین‌های ایرانی در قفقاز هنوز هم سیاست با اختلاف چشمگیری مضمون اصلی بسیاری از پژوهش‌ها است. آهنگران در مقاله «خان‌های سلسله زند و مسئله قفقاز جنوبی» (۱۳۸۹) مرور بسیار خوبی بر خان‌های پرشمار منطقه و نقش سلسله زند در مشروعیت سیاسی آن‌ها دارد، اما به مسائل اقتصادی اشاره‌ای نمی‌کند. موسوی در مقاله «بررسی مواضع و مناسبات خان‌نشین قره‌باغ در قبال سیاست‌های دولت عثمانی» (۱۳۹۳) بر نیاز متقابل خان‌نشین قره‌باغ برای داشتن حامی قدرتمند و امپراتوری عثمانی به مانعی مستحکم برای سد کردن پیشرفت روسیه در قفقاز متمرکز است و تأکید می‌کند که روابط آن‌ها چندان بعد اقتصادی نداشت. عزیزنژاد و دهقانی در مقاله «نقش و مواضع محمدخان قاجار ایروانی در نخستین جنگ‌های ایران و روسیه» (۱۳۹۵) بر سیاست دوجانبه‌گرایی خان ایروان در خدمت هم‌زمان به ایران و روسیه برای حفظ قلمروی کوچکش متمرکز هستند.

ب) پژوهش‌های تاریخ اقتصادی

در مورد نقش ابریشم در تاریخ اقتصادی قفقاز، رحمتی و آهنگران (۱۳۹۵) در مقاله «جغرافیای اقتصادی ارمنیه از دیدگاه تاریخ‌نگاران و جغرافی‌نویسان مسلمان (قرن ۱ - ۷ ه‍.ق)» این موضوع را در قرن‌های ۱ تا ۷ هجری بیشتر از جهت رصد کالاهای بومی که برای این منطقه در جغرافیاهای تاریخی مسلمانان گزارش شده، بررسی کرده‌اند. ثواقب و لعبت‌فرد (۱۳۹۶) در مقاله «عوامل تنش میان صفویه و عثمانی در قفقاز و پیامدهای آن (۹۳۰-۱۰۳۸/۱۵۲۳-۱۶۲۹)»، روی زمینه‌های اقتصادی رقابت صفویه و عثمانی در تصاحب قفقاز تمرکز دارند. آن‌ها فقط برخی از مراکز تولید ابریشم و مسیرهای حمل‌ونقل آن را برشمردند. آقازاده و عبدی در مقاله «صنایع دستی و نقش آن در اقتصاد خانواده قفقازی دوره روسیه تزاری» (۱۴۰۲) اطلاعات آماری بسیار مفیدی در مور حجم تولید ابریشم ارائه می‌دهند، اما این اطلاعات مربوط به نیمه دوم قرن نوزدهم است. مزینانی در مقاله «جایگاه طبقه میرزایان در خان‌نشین‌های ایرانی قفقاز (۱۱۷۳-۱۲۴۳ق/۱۷۶۰-۱۸۲۸م)» (۱۴۰۴)، که باید آن را بیشتر مطالعه در تاریخ اجتماعی دانست، به نقش ابریشم در پرداخت حقوق میرزایان و نقش میرزایان در حسابداری اقتصاد ابریشم اشاره‌های محدودی دارد.

ج) پژوهش‌های قومی‌سرزمینی

پژوهشگران بومی قفقاز نیز بیشتر در دوره مورد نظر این نوشتار، به ابریشم نگاهی قومیتی داشته‌اند. کاستیکیان (2024) در مقاله «جزیه در شرق ماورای قفقاز از قرن هفدهم تا نیمه اول قرن نوزدهم»، به واسطه سلطه خان‌های مسلمان بر مردم ارمنی، در جست‌وجوی خود در مورد نقش جزیه در قفقاز قرن هجدهم و نوزدهم میلادی، به سهم ابریشم در این مالیات اشاره کرده است. آقابالایف (2021) در مقاله «تحولات صنعت ابریشم آذربایجان از منظری تاریخی» ضمن پیوند زدن تاریخ طولانی ابریشم در منطقه به هویت سیاسی نوپدید به نام جمهوری آذربایجان به معرفی شماخی، گنجه و اردوباد به عنوان مراکز اصلی ابریشم پرداخته است. ابریشم مورد نظر او از راه جاده ابریشم به همه جهان حمل می‌شده است و در این تجارت، شکی نقشی اصلی را داشته است. با توجه به این پیشینه می‌توان گفت ابریشم در قفقاز قرن ۱۲-۱۳ه/۱۸-۱۹م مورد توجه پژوهش‌هایی بوده است، اما هیچ‌گاه خود، به عنوان مضمون مرکزی یک مقاله در همه ابعاد جغرافیایی، اقتصادی و اجتماعی‌اش مطرح نبوده است.

پیشینه ابریشم در منطقه

در شهر باستانی دوین (دبیل)، نزدیکی ایروان، نمونه‌های بسیاری از بافته‌های ابریشمی با حفاری‌های باستان‌شناسی ک.گ.لافادریان بعد از جنگ جهانی دوم به دست آمده است (Hewsen, 2001: 72). در قرن چهارم هجری نیز ابریشم یکی از تولیدات مهم شهر بردعه در منطقه ارمنی‌ها بود و به روایت اصطخری، پارچه‌های ابریشمی تولیدی بردعه به پارس و خوزستان و هندوستان حمل می‌شد (رحمتی و آهنگران، ۱۳۹۵: ۹۱). در زمان خوارزمشاهیان نیز ابریشم در شیروان کالایی گران‌قدر بود، به شکلی که شیروانشاهان از آن برای پرداخت صلح‌های پروپیمان بهره می‌بردند (باکوئی، ۱۹۷۰: ۲۰۸). این گنج محلی از زمان استقرار صفویه در ایران اهمیتی جهانی پیدا کرد. حاکمیت صفوی در منطقه قفقاز شامل سه بیگلربیگی شیروان، قره‌باغ، ایروان و یک ولایت گرجستان بود. صفویه، شیروان را با توجه به حجم باغ‌های درخت توت در آن، به کانون تولید و صادرات ابریشم تبدیل کردند و این منطقه از همان قرن ۱۰ه/۱۶م مورد توجه جهانی قرار گرفت (Madatov and Mogilevskii, 2016: 196). حتی پیش از به حکومت رسیدن شاه عباس اول، شهر زگم در کاختی، محال آرش در شکی و بازار بزرگ شماخی از مراکز شناخته‌شده تولید و فروش ابریشم برای تاجران مسیر تبریز، هسترخان و آرخانگل‌سک بودند (ثواقب و لعبت‌فرد، ۱۳۹۶). عثمانی‌ها نخستین قدرتی بودند که به تصاحب این گنجینه چشم داشتند (Matthee, 1994)؛ آن‌هم در زمانی که

فقط در بیگلریگی شیروان سالانه ۲۵ میلیون آقچه ابریشم تولید می‌شد (Kouymjian, 1999: 18). ارامنه جلفا سالانه ۸ تا ۱۰ هزار قاطر از این محصول را به حلب می‌بردند و از این مسیر سالانه ۴۸۰۰۰ دوکا سود خالص به دست می‌آوردند (بابوردیان، ۱۳۷۵: ۲۷). خیلی زود انگلیسی‌ها هم متوجه این تجارت شدند، اما در مزایده تجارت ابریشم که دربار شاه عباس اول در سال ۱۰۲۷/۱۶۱۹م برگزار کرد از ارامنه شکست خوردند (Baladouni and Makepeace, 1998, 17). ارامنه در سال ۱۰۳۷/۱۶۲۸م بالغ بر ۱۲۴۲۹۳ عدل ابریشم از کل ۱۲۵۰۰۰ عدل ابریشم تولیدی ایران را به عثمانی و اروپا صادر کردند و از این راه ۶۲۱۴۶۵ تومان درآمد مالیاتی به دولت صفوی رسید (Baghdiantz McCabe, 1999: 148).

در قدیمی‌ترین نامه‌نگاری‌های حکومتی روس‌ها که باقی‌مانده است و مربوط به سال ۱۶۲۶م است نیز نام ابریشم گیلانی به چشم می‌خورد. دربار ایران آگاهانه وعده می‌داد که در ابریشم صادراتی خود به اروپا از مسیر روسیه، برای روس‌ها حق تقدم در خرید در نظر می‌گیرد تا آن‌ها بتوانند بهترین نوع ابریشم را بخرند. در راستای همین سیاست، گریگور لوسکیئتس به نمایندگی از شرکت تجاری جلفای نو در سال ۱۰۷۷/۱۶۶۷م با دولت روسیه قراردادی بست که در سال ۱۰۸۳/۱۶۷۳م اصلاحیه‌ای نیز برای آن تنظیم شد. هدف اصلی آن، تنظیم قواعد تجارت ابریشم ایران از مسیر روسیه بود (مزیانی، ۱۴۰۱: ۱۹۵-۱۹۶). تاجران ارمنی به روس‌ها وعده داده بودند که بخش بزرگی از ۸۰۰۰ ویوک (معادل ۷۲۰ تن) کل ابریشم تولیدی در ایران (Bournoutian, 2001, Docs. No. 1 and 4 and 12) از این پس در مسیر اصفهان، تبریز، شماخی، آستاراخان، مسکو، آرخانگلسک و آمستردام (Baghdiantz McCabe, 1999: 219) از خاک روسیه عبور خواهد کرد و از این محل منافع بزرگی برای روس‌ها ایجاد خواهد شد. با همه این‌ها، ارامنه همچنان بیشتر تجارت ابریشم درجه یک خود را از راه خاک عثمانی انجام می‌دادند. در اواخر قرن ۱۱/۱۸م روس‌ها که همچنان به هدف‌های خود در تجارت ابریشم دست نیافته بودند از هر پیشنهادی در مورد این تجارت استقبال می‌کردند. اسرائیل اوری، اشراف‌زاده قره‌باغی، در همین سال‌ها تلاش کرد، در کنار دیگر مشوق‌ها، با انتقال ۶۰ استاد ابریشم‌کار از ایران به روسیه، توجه پتر اول را به موضوع ارامنه در قفقاز جلب کند. او همچنین مجموعه‌ای از بافت‌های ایرانی را هم همراه خود به روسیه برد. بعد از مرگ او دولت روسیه این مجموعه را فهرست کرد و روشن شد نمونه‌هایی از ابریشم کاشانی، نخ ابریشمی شماخی و دستمال ابریشمی شماخی نیز جزو این مجموعه بوده است (Bournoutian, 2001, 69 and 73). بعد از مرگ نادرشاه نیز با وجود آشفتگی عمومی کشور و منطقه شیروان، هنوز ابریشم

برتری اصلی ایران در تجارت خارجی بود. کریم خان تلاش کرد انگلیسی‌ها را وادار کند برای لباس‌های نظامیان زند به او ماهوت بفروشند و در ازای آن از ایران ابریشم ببرند که با مخالفت آن‌ها روبه‌رو شد. هدایت الله خان فومنی، حاکم خودخوانده گیلان، همه تاجران را وادار کرده بود در ازای تجارت هر باتمان ابریشم به او ۲،۵ روبل عوارض بپردازند. این امر در آن دوران، حاکی از رونق تجاری با ثبات این کالا است. در میان نه خان‌نشین منطقه قفقاز در دوران پسانادری نیز ابریشم برتری بزرگی باقی ماند. خان‌نشین‌های ایروان و قره‌باغ، که هر دو از پایگاه‌های حکومت صفوی در منطقه بودند، هریک به ترتیب سالانه ۳۰۰۰۰ هزار روبل نقره (Bournoutian, 1982, p 61-76-132) و ۵۸۸۸۳ روبل نقره درآمد داشتند. اما در آن‌سو شیروان با درآمد سالانه ۸۹۷۱۵ روبل نقره و خان‌نشین شکی با درآمد سالانه ۱۲۵۲۷۲ روبل نقره، وضعیت درآمدی بهتری داشتند. روشن است که در این تفاوت سطح درآمد، ابریشم نقشی اساسی داشت (Madatov and Mogilevskii, 2016: 205).

جغرافیای ابریشم در منطقه

همان‌طور که اشاره شد، تولید ابریشم در خان‌نشین‌های ایرانی قفقاز بیشتر در دو خان‌نشین شکی و شیروان متمرکز بوده است و نخجوان و قره‌باغ در رتبه‌های بعدی قرار می‌گرفتند. در خان‌نشین قبه کارگاه‌های تولید ابریشم وجود داشته است (Hewsen, 2001: 135). از خان‌نشین تالش با وجود حجم بالای تولید ابریشم (خداوردی، ۱۳۸۳) اطلاعاتی در دست نداریم. در ایروان هم شمار تولیدکنندگان و بافندگان از انگلستان یک دست فراتر نمی‌رفته است (Bournoutian, 1976: 207). از مجموع ۱۰۷ روستای فعال در حوزه تولید و بافت ابریشم، ۴۴ روستا در خان‌نشین شکی، ۴۰ روستا در خان‌نشین شیروان، ۱۳ روستا در خان‌نشین قره‌باغ و ۱۰ روستا در خان‌نشین نخجوان بوده‌اند. خان‌نشین شکی به‌طور کلی متشکل از ۸ محال بود. اینجا فعالیت تولیدی از نظر روستاهای دارای محصول ابریشم در محال آغداش در جنوب محال شکی متمرکز بود با ۱۴ روستای تولیدکننده ابریشم. رتبه بعد از آن محال بوم بود که با ۱۰ روستای تولیدکننده در شرق خان‌نشین و در همسایگی خان‌نشین شیروان قرار داشت. آلاووت با ۹ روستای تولیدکننده در جنوب خان‌نشین در رتبه سوم قرار داشت. محال شکی و مرکز آن شهر نوخا با ۷ روستای تولیدکننده از نظر تعداد مراکز در رتبه چهارم قرار می‌گیرد، اما می‌توان حدس زد که با توجه به قراردادن باغ‌های ابریشم خاندان حاکم در این محال، محال شکی از نظر حجم تولید در رده نخست قرار داشته است.

منبع: نویسنده اقتباس شده از: (Akhverdov and Mogilevskii, 2016: 209)

خان‌نشین شیروان از ۱۸ محال تشکیل شده بود. محال سیدنرود در جنوب غرب خان‌نشین و در همسایگی شکی با ۲۱ روستای تولیدکننده، مهم‌ترین مرکز تولید ابریشم شیروان بود. بعد از آن محال قره‌باغ در مرزهای غربی خان‌نشین شیروان با شکی، با ۶ روستا دومین مرکز مهم تولید به شمار می‌آمد. محال اکرِت هم با ۶ روستای فعال در تولید با قره‌باغ در یک رتبه قرار می‌گرفت. در محال‌های بولکت (در شمال غرب شهر شماخی) و قُبُستان (شرق شیروان و در ساحل دریای خزر) هم ابریشم تولید می‌شد. روستای موجی، در نزدیکی شهر شماخی، مرکز تولید دستگاه‌های ابریشم‌کشی و ابریشم‌تابی بود (Leviatov, 1948: 39). بیشترین حجم تولید ابریشم در این خان‌نشین از آن محال قره‌سویاسار است که در مرزهای غربی شیروان و در همسایگی قره‌باغ قرار داشت. اینجا در شهرک الوند که دومین نقطه شهری مهم خان‌نشین بود، ۹۰ کارگاه ابریشم‌کشی وجود داشت. در روستای زرداب هم ۴۵ خانواده به‌صورت متمرکز برای یکی از اشراف در مزارع و کارگاه‌های وی کار می‌کردند (Madatov and Mogilevskii, 2016: 126-129).

منبع: نویسنده اقتباس شده از: (Madatov and Mogilevskii, 2016: 184)

قره‌باغ با ۱۹ محال فقط ۱۳ روستای تولیدکننده ابریشم داشت. بیشتر این روستاها در محال دیزاخ (قره‌باغی، ۱۳۹۰: ۱۵۵) متمرکز بودند. برخی از آنها نیز در محال جوانشیر قرار داشتند که به شکل معناداری با مراکز تولید ابریشم در خان‌نشین شکی (محال آلیاوت) و شیروان (محال قره‌سویاسار) همسایه بودند. در محال واراند و روستای عسکران، مرکز این محال، هم چند روستای تولیدکننده بود. آخرین مراکز تولید ابریشم قره‌باغ در زنگه‌زور و در همسایگی مهم‌ترین مرکز تولید ابریشم خان‌نشین نخجوان قرار داشتند (Ermolov and Mogilevskii, 2012).

منبع: نویسنده اقتباس شده از: (Ermolov and Mogilevskii, 2012: 461)

نخجوان از نظر حجم ابریشم تولیدی بالاتر از قره‌باغ قرار می‌گرفت، اما از نظر مراکز تولید ابریشم رتبه پایین‌تری داشت. این خان‌نشین متشکل از ۱۰ محال بود که در دو منطقه نخجوان و اردوباد تقسیم شده بودند. تمرکز تولید ابریشم در این خان‌نشین در منطقه اردوباد و در خود محال اردوباد قرار داشت با ۵ روستای تولیدکننده. محال آگولیس با ۳ روستا، محال دشت با ۲ روستا و محال بیلاو با ۱ روستا در رده‌های بعدی قرار می‌گرفتند. در این میان روستای واناند در محال دشت با ۴۰۰۰ درخت توت بزرگ‌ترین مزرعه تولید ابریشم در این خان‌نشین را داشت (Merlin and Others, 2016: 208).

مالیات و درآمدهای به دست آمده از ابریشم

برای درک جایگاه ابریشم در اقتصاد خان نشین ها، ابتدا ضروری است با سازوکار درآمدی و مالیاتی این قلمروها آشنا شویم (مرشدلو، ۱۳۹۹). در اقتصاد این خان نشین ها تقریباً هر هزینه حاکمیتی با وضع مالیات ویژه همراه است به شکلی که ۵۰ نوع مالیات را این گونه می توان فهرست کرد (جدول ۲). اینک به مالیات هایی می پردازیم که همه یا بخشی از آن ها مربوط به ابریشم بوده است. در ضمن واحد پول خان نشین ها و شیوه محاسبه آن ها نشان می دهد که پول محلی خان نشین قره باغ عباسی و پنابادی (برآمده از نام پناه خان جوانشیر، نخستین خان قره باغ) نام داشت و هر ۶،۵ عباسی با ۱ روبل نقره برابری می کرد (Ermolov and Mogilevskii, 2012: 15). واحد پول محلی شیروان هم آباس (برآمده از همان عباسی ایران) نام داشت و هر ۱،۶ عباسی شیروان با یک روبل نقره روسی برابر بود (Madatov and Mogilevskii, 2016: xxi). در شکی هم واحد پول عباسی نام داشت و هر ۲،۶ عباسی شکی با ۱ روبل نقره برابر بود (Akhverdov and Mogilevskii, 2016: 49). در ایروان و نخجوان پول محلی همان «تومان» ایران در دوره قاجار بود و هر ۱ تومان ایران هم برابر بود با ۴ روبل نقره (Merlini and Others, 2016: 23).

پیمان کاری ها و اجاره دهی ها

با اینکه در خان نشین ها تقریباً بر هر چیزی مالیات وضع شده بود (Mostashari, 2017: 152)، اما مهم ترین درآمد هر خان قفقازی مالیات ها نبودند؛ مالیات بیشتر برای پرداخت مواجب حکومتی طراحی شده بود. درآمد اصلی از پیمان سپاری برخی تجارت ها، انحصارها، عوارض و املاک به دست می آمد. در قره باغ ضرابخانه، میزان (ترازوی بازار)، رنگرزی، اجازه های بهره برداری مختلف، چرم کاری، باغ ها، مغازه های ملکی خان، کارگاه های ابریشم کشی، راهداری، تنباکو، فروش عرق و الکلی، عوارض کسب و کار در بازار به افراد مختلف پیمان داده می شد و از این محل ۳۲۴۳۳ روبل نقره برای شخص خان درآمد ایجاد می شد (Ermolov and Mogilevskii, 2012: 405). خان شیروان همه درآمدهای محال سالیان را به عنوان درآمد خود نگه می داشت که سالانه برابر با ۴۸۲۵۹ روبل طلا بود؛ مبلغی بزرگ که حتی فرماندار نظامی وقت قفقاز، الکسی یرمولف، را هم به وسوسه انداخته بود. در کنار سالیان دیگر منبع درآمد خان،

پیمان‌سپاری منابع درآمدزای شهر فت‌داغ، پایتخت جدید مصطفی خان شیروانی بود. راهداری، میزان، کاروانسراهای فت‌داغ، مهر دولتی اسناد، لحاف‌دوزی، رنگرزی، صابون‌پزی، حمام‌ها، گردآوری و فروش ریواس، عبور از رود کورا، شُعبان (مالیات کارگاه ابریشم‌بافی)، نعل‌بندی، مغازه‌های خان در بازار، فروش تنباکو، عوارض چراگاه همه به فرد یا افرادی واگذار شده بودند و خان فقط ۱۱۲۲۳ روبل طلا (معادل ۳۳۶۶۹ روبل نقره) درآمد خود از پیمان‌کاران را می‌گرفت (Madatov and Mogilevskii, 2016: 26-28).

در مورد شکی هم فهرست پیمان‌سپاری‌ها و اجاره‌دادن‌ها بلند بالا است و موارد ویژه نیز در آن مشاهده می‌شود. اینجا دباغی، داروغگی، دلال‌خانه (محل خرید و فروش چارپایان)، تولید و فروش ودکا، باغ‌های بزرگ، فروش تنباکو، صابون‌پزی، رنگرزی، راهداری، کشتارگاه، حمام، میزان، امتیاز ماهیگیری در کورا، ضرابخانه، بایراملیک (هدیه نوزوی و عیدی به خان)، بازارلیک (حق ثبت ابریشم تولیدشده)، حق ثبت غله تولیدشده، حجره‌های ملکی خان و عوارض چراگاه همه برای پیمان‌برداری به افراد خواستار ارائه می‌شدند، درآمد خان از پیمان‌سپاری همه این موارد به ۶۷۵۲۲ روبل نقره می‌رسید (Akhverdov and Mogilevskii, 2016: 159). نخجوان از جهت پیمان‌سپاری و اجاره‌دهی نه تنوع خان‌نشین‌های دیگر را و نه درآمد آن‌ها را داشت. در اینجا راهداری، تولید سنگ نمک، رنگرزی، کشتارگاه، میزان، علاف (امتیاز توزین غله)، خشکبار (امتیاز وزن کردن میوه خشک‌شده)، امتیاز گذر از ارس، امتیاز معدن سنگ جلفا، جرم‌کاری، تنباکو اجاره داده می‌شد و درآمد آن به ۳۵۶۰ تومان (معادل ۱۲۶۷۳ روبل نقره) در سال می‌رسید (Merlini and Others, 2016: 125).

ابریشم به عنوان منبع مالیاتی

ابریشم یکی از ستون‌های درآمدی خان‌نشین‌های ایرانی قفقاز بوده است. مزرعه ابریشم جایگاهی در حد زمین‌های زراعی، کانال‌های آبیاری، آسیاب‌ها، چراگاه و گله داشت و از اصلی‌ترین گونه‌های اموال غیرمنقول به شمار می‌آمد. ابریشم در قالب باتمان محاسبه می‌شد و هر باتمان متشکل از ۴۸ استیل بود. هر استیل وزنی برابر با ۱۶، ۲۱۱ گرم داشت. به این ترتیب، هر باتمان معادل ۱۰ کیلو ۱۳۵ گرم می‌شد. با این حال دست‌کم در شکی یک استیل ابریشم را به‌طور ویژه معادل ۲۳۹ گرم در نظر می‌گرفتند تا سود بیشتری برای خان ایجاد شود (Akhverdov & Mogilevskii, 2016: 48-49). عجیب نیست که ابریشم در دریافت مالیات‌های اصلی چون مال و جهت‌ها (مالیات اموال غیرمنقول و منافع ناشی از این اموال)، داروغگی

(مالیات تأمین دستمزد مقام ناظر بر امنیت محال یا بازار؛ در قره‌باغ با عنوان داروغه‌لیک دریافت می‌شد)، توجیه (مالیات چادر یا مالیات اجاق که به عنوان درآمد مستقیم شخص خان به طلا دریافت می‌شد؛ در قره‌باغ با عنوان اتاق خرجی دریافت می‌شد) و سورات (مالیاتی جنسی که برای تأمین خاندان خان یا تغذیه نیروهای نظامی خان دریافت می‌شد؛ در قره‌باغ با عنوان سالیانه گرفته می‌شد) جزو اقلام اصلی بود. در خان‌نشین قره‌باغ ۵ باتمان و ۱۱ استیل ابریشم در قالب مال و جهات، ۲۶ استیل ابریشم در قالب داروغگی و ۲۲ باتمان ابریشم هم در قالب درآمد مالکانه به دست می‌آمد. در نخجوان از هر درخت توت ۲ کوپک عوارض گرفته می‌شد و ۲۱۳۰۰ درخت توت داشت که درآمدی معادل ۴۲۶ روبل نقره در خان‌نشینی ایجاد می‌کرد که تولید ابریشم در آن زیاد نبود.

جایی که ابریشم تفاوت اساسی در درآمد مالیاتی ایجاد می‌کرد، شکی و شیروان بودند. در شکی ابریشم در قالب مال و جهات ۷۸ باتمان، در قالب داروغگی ۱۴ باتمان، در قالب توجیه ۱،۵ باتمان، در قالب درآمد مالکانه ۴ باتمان و در قالب ابریشم دین‌آییکی ۶۰ باتمان ابریشم در اختیار دستگاه حکومتی قرار می‌داد. در شیروان در قالب داروغگی ۵۴ روبل نقد و ۳،۳ باتمان جنس، در قالب مال و جهات ۲۸،۶ باتمان، در قالب سورات ۲۵۹ روبل نقدی و ۴۵ باتمان جنس و در قالب درآمد مالکانه ۶۰ روبل نقدی در کنار ۱۶۱ باتمان جنس به دست طبقه حاکمه می‌آمد.

جدا از این چهار مالیات اصلی، ابریشم در پیمان‌سپاری‌ها و تعریف مالیات‌های مختص ابریشم، که اساس ثروت شخصی خان‌ها را تشکیل می‌دادند، جایگاه اصلی را داشت. در قره‌باغ پیمان‌سپاری مالیات کارگاه‌های ابریشم معادل ۳۷ روبل نقره بود (Ermolov and Mogilevskii, 2012: 404). همین مالیات در شکی با عنوان دستگاه‌باشی تعریف شده بود که از میزان آن اطلاعی نداریم. در شیروان، خان این مالیات را با عنوان شهربان به پیمان می‌داد. این مالیات در اولین سال حاکمیت روس‌ها (۱۸۱۹) به میزان ۸۸ کوپک از هر کارگاه دریافت می‌شد که برای تأیید تحویل آن باید ۲۰ کوپک هم قلعی (مالیات حق ثبت میرزا) پرداخت می‌شد. روس‌ها بعد از مذاکره با استادکاران به این نتیجه رسیدند که سالانه ۱۲۰ روبل طلا (معادل ۶۰۰ عباسی شیروان) از این صنف یکجا بگیرند (Madatov & Mogilevskii, 2016: 26-28). مالیات دیگری که براساس ابریشم تعریف شده بود «بازارلیک» نام داشت. این مالیات تقریباً در همان دوران پیدایش خان‌نشین‌ها در قرن ۱۲ه/۱۸م وضع شده بود و به دستمزد دبیرانی اختصاص داشت که حجم ابریشم تولیدشده را ثبت می‌کردند. در آخرین سال حکومت خان‌های شکی و پیش از

انتقال رسمی حکومت به دولت روسیه، فقط از محل مالیات میزان ابریشم (ترازوی دولتی توزین ابریشم در بازار) درآمدی برابر با ۱۰۳۸۴ روبل گرفته شده بود. در خان‌نشین شکی محال قوتقاشن، خاچماز، بوم و شکی از پرداخت ابریشم در قالب مال و جهت‌ها معاف بودند. روس‌ها با حذف این معافیت به‌جا مانده از عهد خان‌ها تا سال ۱۸۴۰ میزان دریافت ابریشم از خان‌نشین شکی را به ۶۰۴ باتمان (معادل ۶۱۲۸ کیلوگرم) رساندند (Akhverdov & Moglievskii, 2016: 30-32 and 193-194).

در تعیین مالیات‌های فوق‌العاده هم ابریشم همیشه موردنظر بود. در عهد کلبعلی‌خان نخجوانی، نخجوان با هدف تأمین مالیات‌های تعیین‌شده توسط عباس میرزا مالیاتی ابتکاری را به‌عنوان «کولک» طراحی کرد. مخاطب این مالیات پیمان‌کاران از یک‌سو و حجره‌داران، تاجران و فروشندگان از سوی دیگر بودند. گروه دوم باید برای فروختن هر باتمان ابریشم ۲۰ شاهی و برای فروختن پارچه ابریشمی ۵ شاهی عوارض می‌پرداختند (Merlini and Others, 2016: 125-126). در کل، مراکز اصلی تولید ابریشم در قفقاز در ابتدای دهه ۱۸۲۰ بالغ بر ۹۸۵،۲۲ باتمان (۹۹۸۵ کیلو ۲۰۴ گرم) محصول تولید می‌کردند. ارزش این محصول برابر بود با ۵۰۵۶۱ روبل. اگر میانگین درآمد سالانه نه خان‌نشین ایرانی قفقاز را ۴۰۵۰۰۰ هزار روبل در نظر بگیریم (با میانگین ۴۵۰۰۰ روبل برای هر خان‌نشین) ابریشم به‌تنهایی ۱۱ درصد اقتصاد جنوب قفقاز را تشکیل می‌داده است. جدول‌ها را ببینید.

جدول ۱: اطلاعات تفصیلی آمار تولید ابریشم در چهار خان‌نشین قفقاز	
شیروان ۴۰ روستا ۱۲۷۵ خانوار مزرعه ابریشم: ۲۱۸ مزرعه در ۱۵ روستا کارگاه ابریشم‌کشی: ۲۱۳ کارگاه در ۱۸ روستا حجم کلی تولید ابریشم: ۳۵۲.۱ باتمان (۳۵۶۸ کیلو و ۵۳۳ گرم) ارزش تخمینی در ۱۸۲۰ (بر مبنای هر باتمان ۳۲ روپل): ۱۵۴۱۰ روپل ابریشم در قالب داروغگی: نقدی ۵۴ روپل جنس: ۳۳ باتمان ابریشم در قالب مال و جهات: ۲۸.۶ باتمان (۲۸۹ کیلو ۸۶۱ گرم) ابریشم در قالب سوراخات: نقدی ۲۵۹ روپل جنس ۴۵ باتمان ابریشم ابریشم در قالب درآمد مالکانه: نقدی ۶۰ روپل جنس ۱۶۱ باتمان	قره‌باغ ۱۳ روستای تولید کننده ۴۴۴ خانوار مزرعه ابریشم: ۴۵ مزرعه در ۵ روستا حجم کلی تولید ابریشم: ۴۷ باتمان و ۱۲ استیل (۴۷۸ کیلو ۳۷۲ گرم) ارزش تخمینی در ۱۸۲۰ (بر مبنای هر باتمان ۳۲ روپل): ۱۵۰۷ روپل ابریشم در قالب مال و جهات: ۵ باتمان و ۱۱ استیل* ابریشم در قالب داروغگی: ۲۶ استیل ابریشم در قالب درآمد مالکانه: ۲۲ باتمان (در پنجم تا نهمی از محصول دستمزد رنجبر بوده است)
نخجوان ۱۰ روستا، محال نخجوان، محال علی‌نجم‌چای ۵۴۲ خانوار (جمعیت ۱۰ روستا) ۲۱۳۰۰ درخت توت (۱۰ روستا) حجم کلی تولید ابریشم: ۱۱۷ باتمان (۱۱۸۵ کیلوگرم) ارزش تخمینی در سال ۱۸۲۰ (بر مبنای هر باتمان ۶۱ روپل): ۵۰۳۵ روپل ۷۳.۵ باتمان در ۱۰ روستای محال اردویناد تولید می‌شد	شکی ۴۴ روستا و ۷ باغ بزرگ درخت توت ۳۹۰.۵ کارگاه در ۲۵ روستا** حجم کلی تولید ابریشم: ۴۶۹ باتمان (۴۷۵۸ کیلو ۳۸۲ گرم)*** ارزش تخمینی در ۱۸۲۰ (بر مبنای هر باتمان ۶۱ روپل): ۲۸۶۰۹ روپل (با افزودن مبلغ اجاره نقدی باغ‌های خان مبلغ بالغ می‌شود بر ۳۱۹۴۱ روپل) ابریشم در قالب مال و جهات: ۷۸ باتمان ابریشم در قالب داروغگی: ۱۴ باتمان ابریشم در قالب توجیه: ۱.۵ باتمان

	ابریشم ملکانه: ۴ باتمان ابریشم در قلاب دین-آییکی: ۶۰ باتمان ابریشم در قلاب املاک خان: ۳۶۲۴ روبل (باغ‌های درخت توت خان که تقدی به اجاره داده می‌شده است).
	* (یک پنجم محصولات غیر غله‌ای به عنوان مال و جهات دریافت می‌شده است بنابراین تولید باید ۵ برابر در نظر گرفته شود) ** (در بقیه ۱۹ روستا دریافت مالیات به صورت ابریشم گزارش شده اما اشاره‌ای به وجود یا عدم وجود کارگاه تولید ابریشم در آنها نشده است. یک کارگاه به صورت نیمه مخروبه با نصف ظرفیت فعال بوده است.) *** (کل مالیات دریافتی از محل ابریشم بر ۱۵۷ باتمان بالغ بوده است و از آنجایی که معمولاً یک پنجم تولیدات غیر غله به عنوان مال و جهات دریافت می‌شده است این بخش از مالیات ابریشم باید ضرب در پنج شود ابریشم دین-آییکی هم بدون ضریب ۵ در جمع بالا لحاظ شده است.)

جدول ۲: فهرست مالیات‌های رایج در خان‌نشین‌های قفقاز				
عنوان مالیات	قره‌باغ	شیروان	شکی	نخجوان
۱. باج سالانه به روسیه	*	*	*	
۲. اتاق خرجی نام دیگر: مَقَطْعَه	*			
۳. مال و جهات	*	*	*	
۴. بهره				* معادل همان مال و جهات است
۵. سالیانه	*	معادل سورات است		
۶. سورات		*	*	
۷. عوارض غله			*	معادل سورات
۸. باغ‌بانی یا مال باغ	*	*		
۹. بانی پولی	*			*
۱۰. اخراج		*		
۱۱. اکراه خانه خرجی/ کبیرک خانه خرجی	*			
۱۲. او پولی				*
۱۳. مالیات چراگاه				*
۱۴. یک پنجم حجره داران				*
۱۵. میرزایانه	*	*	*	
۱۶. رسوم	*		*	
۱۷. جریمه			*	
۱۸. وزیرلیک			*	
۱۹. قراض پولی	*			
۲۰. شریعت پولی	*			
۲۱. کلاترلیک	*			

۲۲. داروغه‌لیک	*			
۲۳. داروغگی		*	*	
۲۴. درگاه بازار	*			
۲۵. یازارلیک		*		
۲۶. ات آریاس	*		*	
۲۷. قاضی بزرگ	*			
۲۸. قاضی تحریرالاسی خدمتگاه	*	*	*	
۲۹. ترکان‌لیک		*		
۳۰. ترحیه		*	*	
				معادل اتاق خرجی
۳۱. قراول‌پوش	*			
۳۲. همیزم	*	*	*	
۳۳. چاپار	*			
۳۴. کار روی زمین	*	*	*	
خان‌الملک‌داران‌تبول‌دار		*		
۳۵. بیکار	*	*	*	
۳۶. بجی		*		همان بیکار است
۳۷. تعیین‌کاری و بارکش برای انتقال مالیات جنسی	*			
۳۸. بایر‌الملیک	*	*	*	
۳۹. مجوز ازدواج	*	*	*	
۴۰. مالیات خیش	*	*	*	
۴۱. جفت‌بلیس	*	*	*	
۴۲. سناح بزرگ	*	*	*	
۴۳. دستگاه بلقیس	*	*	*	
۴۴. صادر	*	*	*	
۴۵. تنوره بزرگ	*	*	*	
۴۷. جوال بزرگ	*	*	*	
۴۸. هوایی	*	*	*	

۴۹. کورک	*			
۵۰. شمردان		*		

ابریشم و زندگی مردم

سازمان‌دهی فضای زندگی مردم

ابریشم در سازمان‌دهی فضای زندگی مردم در خان‌نشین‌های ایرانی قفقاز جایگاه تثبیت شده‌ای داشت. هنگامی که باغی طراحی می‌شد به حتم بخشی از فضای باغ برای کشت درختان توت با هدف تولید ابریشم در نظر گرفته می‌شد، مانند باغ جعفرقلی آقا جوانشیر در آران‌زمین که در آن هم تاک انگور و درختان میوه و هم درختان توت کاشته شده بود و از درختان توت، سالانه ۶۰ تا ۷۰ روبل درآمد به دست می‌آمد. ایجاد باغ درختان توت با هدف تولید ابریشم هم یکی از گزینه‌های اصلی کاربری زمین در این منطقه بود، چنانکه از چهار باغ مهدی‌قلی خان جوانشیر در بهمن‌لی‌یار در نزدیکی شوشی یکی باغ توت بود. رعیت‌های ارمنی این روستا نیز در عوض پرداخت عوارض مأمور نگهداری این باغ‌ها و عمارت بودند (Ermolov and Mogilevskii, 2012: 381 and 350). در نوخا، مرکز خان‌نشین شکی، هم باغ‌های متعدد در اطراف شهر سازمان داده شده بودند تا محل درآمدزایی باشند. در این خان‌نشین فقط محمدحسن خان شکی (حاکم خان‌نشین در دهه ۱۷۹۰) ۲۲۲ باغ توت را در مالکیت داشت (Mostafaev, 1989: 12; Petroshevsky, 1949: 61). باغ بزرگ نوخا در ازای ۱۰۲۵ روبل سالانه اجاره داده شده بود (Madatov and Mogilevskii, 2016: 153) و بعید است بخشی از درختان آن توت نبوده باشند. باغ‌های فاضل (۳۴۶۰ درخت)، قره‌ماریاملی (۲۶۹۱ درخت)، چارخانه (۲۷۶۵ درخت)، چاپاگان (۸۵۰ درخت)، ابراهیم‌کند (۳۵۵۰ درخت) در مجموع ۱۳۱۳۶ درخت داشتند که از آن‌ها ۴۵ باتمان پیل به دست می‌آمد و از آنجا که از هر ۱۰ باتمان پیل ۱ باتمان ابریشم به دست می‌آمد خروجی این باغ‌ها روی هم ۴ باتمان ۳۶ استیل (۴۸ کیلو ۴۶۸ گرم) به ارزش ۲۹۲ روبل بود. دیگر باغ مهم در نزدیکی نوخا جعفرآباد بوده است که انتظار درآمدی ۱۱۵۰ روبلی از آن وجود داشت. هرچند به شمار درختان توت این باغ اشاره‌ای نشده است، اما می‌توان محاسبه کرد وقتی از ۱۳۱۳۶ درخت، ۲۹۲ روبل درآمد ایجاد می‌شده است برای ۱۱۵۰ روبل شاید شمار درختان کمتر ۵۲۵۴۴ اصله نبوده است. داخل باغ‌های درخت توت نیز به ردیف‌های مختلف تقسیم‌بندی می‌شد و هر گروه از کارگران مسئولیت یک بخش آن را بر عهده می‌گرفتند؛ خود باغ جعفرآباد به ۳۷ ردیف تقسیم شده بود که ۳ تای آن‌ها کشت نمی‌شد (Akhverdov and Mogilevskii, 2016: 150-160 and 172).

در کنار باغ، کارگاه‌های فرآوری ابریشم قرار داشتند که به‌طور معمول در هر روستا با تعداد

باغ‌ها برابر بودند. متن‌های ما میان کارگاه ابریشم‌کشی و کارگاه بافت پارچه ابریشم تفاوت زیادی نمی‌گذارند، مگر در یکی، دو مورد خاص. تعداد کارگاه‌های ابریشم‌کشی در یک روستا می‌توانست به ۵۰ مورد هم برسد مانند روستای کرپی‌کند در محال آغداش در شکی. در روستای چی‌نی در محال سِدَن‌رود در شیروان ۱۹ مزرعه ابریشم وجود داشت و در ازای آن به‌طور دقیق ۱۹ کارگاه ابریشم‌کشی فعال بودند که حجم قابل توجهی یعنی برابر با ۱۹ باتمان (۱۹۲ کیلو ۵۰۰ گرم) ابریشم خروجی آن‌ها بود (Madatov and Mogilevskii, 2016: 64).

روس‌ها در کل خان‌نشین شکی وجود ۱۰۰ ماشین بافندگی ابریشم را برآورد کرده بودند که انتظار دریافت ۹۶ کوپک عوارض سالانه از هر یک از آن‌ها را داشتند (Akhverdov and Mogilevskii, 2016: 155). با آغاز فصل سرما مردم به ابریشم‌بافی مشغول می‌شدند (Mostafaev, 1989: 12-13). در خود شهر نوخا علاوه بر کارگاه‌های ابریشم‌کشی، قلاب‌بافی‌های ابریشمی برای تزئین قالی، زین اسب، سفره و بالشت نیز رواج داشت، هنری که مردان اجرا می‌کردند. در برخی روستاها فشرده‌گی فضا به‌منظور فرایند تولید و فرآوری ابریشم حتی بیشتر بود و در کنار مزرعه ابریشم و کارگاه ابریشم‌کشی، کارگاه رنگرزی هم مستقر بود. این کارگاه‌ها به تناسب رنگ مورد نظر میان ۲۰ کوپک تا ۱ روبل دستمزد می‌گرفتند (Leviatov, 1948: 40-42).

در امتداد باغ‌ها و کارگاه‌های تولید ابریشم، تاجران و مغازه‌های فروشنده ابریشم قرار داشتند. تا پیش از سقوط صفویه، ارامنه روستاهای ارمنی آگولیس بالا، آگولیس پایین و واراگیرت وظیفه اصلی تجارت ابریشم تولیدشده را به عهده داشتند تا اینکه هجوم سال ۱۷۵۲/۱۱۶۵م آزادخان افغان در دوران آشوب‌های پس از نادر رونق این مراکز تجاری را به کلی از میان برد (Merlini and Others, 2016: 31). با این حال زنجیره تجارت ابریشم منتهی نبود. در روستای باسقال در کنار تولید و رنگرزی ابریشم، بازاری با ۲۰ مغازه وجود داشت که بخشی از آن‌ها به کار معامله ابریشم مشغول بودند. از آمار فروشندگان ابریشم در بازارهای شوشی، نوخا و شماخی خبری نداریم و فقط در مورد محال اردوباد در نخجوان، چنین اطلاعاتی داریم. در بازار اردوباد، از ۸۵ مغازه به‌طور دقیق ۳۰ مغازه، ابریشم می‌فروختند. در حالی‌که در اردوباد فقط ۸ رنگرزی ابریشم، ۲ کارگاه ابریشم‌گیری و ۲ کارگاه ابریشم‌بافی فعال بود (Merlini and Others, 2016: 87-92 and 115). وقتی کل تولید ابریشم نخجوان معادل ۱۱۷ باتمان بوده است، می‌توان حدس زد، شکی برای معامله ۶۶۹ باتمان دست‌کم به ۱۲۰ مغازه و شماخی هم با ۳۵۲ باتمان تولید ابریشم دست‌کم به ۹۰ مغازه تجارت ابریشم نیاز داشته است. در اواخر قرن هجدهم روسیه از جذاب‌ترین بازارها برای ابریشم خان‌نشین‌های

ایرانی بود. به همین دلیل بخشی زیادی از ابریشم تولیدی به روسیه به باکو و لنکران حمل می‌شد. در سال‌های ۱۷۷۸ تا ۱۷۸۱ بالغ بر ۶۷۹۶ پود (۱۰۱۹۴۰ کیلوگرم) و در سال‌های ۱۷۸۹ تا ۱۷۹۱ بالغ بر ۷۱۷۱ پود (۱۰۷۵۶۵ کیلوگرم) از این محصول از بندرهای خان‌نشین‌های ساحل خزر به روسیه صادر شد. با توجه به ارزش در حدود ۱۲۰ روبلی هر پود ابریشم در پایان قرن هجدهم (Mostafaev, 1989; 29) ارزش صادرات ابریشم خان‌نشین‌ها به روسیه مبلغی نزدیک به ۸۶۰۵۲۰ روبل را نشان می‌دهد.

تولیدکنندگان و دستمزد آن‌ها

برای تولید ابریشم در مزارع که همان باغ‌های توت بودند بیشتر از رنجبر استفاده می‌شد (Leviatov, 1948; 33-39). رنجبرها دهقانان بی‌زمینی بودند که از محصول سهم دریافت می‌کردند و درحالی‌که در شکی، قره‌باغ، شیروان و ایروان از کار آن‌ها به‌صورت گسترده بهره‌برداری می‌شد در نخجوان چنین قشری وجود نداشت. مورد روستای پولادلی از محال قبوستان در خان‌نشین شیروان گویای این است که رنجبرها می‌توانستند هم از مردم روستایی باشند و هم از مردم عشایری. در شیروان و نخجوان، ارامنه نقشی در تولید ابریشم نداشته‌اند. ولی این به معنی نقش‌نداشتن آن‌ها در این محصول نبوده است. نمونه باغ بزرگ جعفرآباد در نزدیکی نوخا نشان می‌دهد که برای کار در این باغ‌ها هم‌زمان از مردم مسلمان و ارمنی استفاده می‌شده است، ولی هر کدام از آنان مسئول بخش مشخص خود بوده‌اند. رنجبر در ازای نگهداری باغ و انجام امور ابریشم‌کشی از همه عوارض و مالیات‌ها معاف بوده است (Madatov and Mogilevskii, 2016: 153 and 61). از جهت دستمزد هم، هرچند در نمونه روستای دوی‌ران از اموال جعفرقلی آقا جوانشیر در قره‌باغ مقرر شده بود دستمزد رنجبرها دو پنجم محصول باشد، اما در موارد دیگر هم در قره‌باغ و هم در شیروان دستمزد آن‌ها به میزان نیمی از محصول ابریشم در نظر گرفته می‌شد (Akhverdov and Mogilevskii, 2016: 172). جدا از سختی کلی کار، فرایند تولید ابریشم برای رنجبرها دشواری‌های اختصاصی هم داشت. یکی از این دشواری‌ها مهاجرت اجباری بود، بیشتر رنجبرها ناچار بودند برای کار به محل مورد نظر کارفرما نقل مکان کنند. در نمونه باغ بزرگ جعفرآباد به محض درگذشت اسماعیل‌خان، آخرین خان شکی، رنجبرها پراکنده شده به اقامتگاه‌های پیشین خود بازمی‌گردند. دشواری دیگر رنجبران امکان تلف‌شدن کرم‌های پهن شده در فرایند تولید ابریشم بود. این اتفاق به این معنی بود که یکسال کار رنجبر هیچ دستمزدی برای او به همراه نداشت و باید منتظر محصول

سال دیگر می‌ماند. دیگر دشواری کار پرورش ابریشم بی‌اعتمادی کامل خان و بعدها روس‌ها به رنجبران در مورد میزان ابریشم بود. در شکی مالیات بازاریک برای نظارت بر حجم تولید ابریشم پیش‌بینی شده بود. به نظر روس‌ها نیز در بیشتر مراکز تولید ابریشم مانند روستای گیندآرخ، از املاک مهدی‌قلی خان جوانشیر در قره‌باغ، رقم اعلامی تولید پایین بود و تأکید می‌کردند نظارت دیوان باید تقویت شود (Ermolov and Mogilevskii, 2012: 320 and 374).

انواع پارچه ابریشمی

مزارع و کارگاه‌های ابریشم در قفقاز فقط به کار تولید نخ ابریشم محدود نبوده‌اند. در صورت مالیاتی روستای گولانلی از اموال کاپیتان رستم‌بیگ در قره‌باغ مشاهده می‌کنیم تحویل شلوار ابریشمی و چادرشب ابریشمی بر عهده آن‌ها گذاشته شده است. در صورت مالیاتی روستای زم‌زور ارمنی در منطقه دیرخ قره‌باغ هم تحویل سفره ابریشمی بر عهده مردم گذاشته شده است. در شکی هم وجود ۱۰۰ دستگاه ماشین بافت پارچه ابریشمی پیش‌بینی شده بود و روس‌ها برای هر دستگاه ۹۶ کوپک مالیات در نظر گرفته بودند (Akhverdov and Mogilevskii, 2016: 155). بنابراین پارچه ابریشمی در قفقاز بافته می‌شده است و تمرکز آن در شماخی، گنجه و شوشی بیش از دیگر نقاط قفقاز بوده است. در این مراکز سه پارچه ابریشمی بافته می‌شده است که گویای سه درجه متفاوت از این پارچه بوده است: «مُو» پارچه‌ای رنگی بود که از ابریشم خالص یا ترکیب ابریشم و پنبه تولید می‌شد؛ «دَراعی»، پارچه‌ای خط‌دار یا غیر خط‌دار که از ابریشم ساده بافته می‌شده است و «کَسَن» که احتمال دارد همان قسب باشد، پارچه‌ای نرم بود که یا از ابریشم تابیده خالص یا ترکیب‌شده با پنبه بافته می‌شد. کیفیت این محصولات به رقیبان یزدی، کاشانی و تبریزی آن‌ها نمی‌رسید. تولیدات این شهرها را مسلمانان خان‌نشین‌های پیش از این، ایرانی تازه پیوسته‌شده به روسیه، وارد قفقاز می‌کردند. از یزد دراعی، کسن و عالجه (پارچه خط‌دار ابریشم-پنبه که برای شل به کار می‌رود)؛ از کاشان ختایی لاچینی (پارچه‌ای برای لباس‌های زنانه متشکل از دوسوم ابریشم و یک‌سوم پنبه که گاهی هم از ابریشم خالص با خطوط طلایی بافته می‌شد) و حاشیه (روبان ابریشمی طلایی برای یقه لباس‌های زنانه که از ختایی دوخته می‌شدند) و از تبریز قنوات (پارچه‌ای با کیفیت معادل ابریشم)، مُخیر (پارچه‌ای برای پیراهن و لباس زنانه که از دراعی متفاوت است به واسطه بافت ضخیم خود و گاهی هم با ابریشم رنگی بافته می‌شود) و قَسَب (بهتر از گونه یزدی که در رنگ‌های قرمز و آبی هم موجود است) به بازارهای قفقاز برده می‌شد.

زنان در شبکهٔ ابریشم

از ابعاد اجتماعی دیگر چرخهٔ ابریشم در خان‌نشین‌های ایرانی قفقاز، حضور و ابتکار عمل زنان اشرافی در این عرصه است. نمونه‌های زیادی را می‌توان آورد که در آن‌ها یک زن اشرافی وارث املاکی است که در آن تولید ابریشم جایگاه چشم‌گیری دارد. در روستای عرب از محال سِدَنرود در خان‌نشین شیروان، عمرسلطان مالکیت کلی بر این روستا و نه مزرعهٔ ابریشم آن را دارد. از بین این نه مزرعه دو مورد هم به مادر عمر سلطان تعلق دارد که به اسم او به‌طور مشخص اشاره نشده است. این مادر، مالک دو تاکستان هم بود که از یکی ۲۵ روبل درآمد داشت و درآمد دیگری وقف امور مذهبی شده بود (Madatov and Mogilevskii, 2016: 61). سلطنت بیگم، همسر جعفرقلی خان شکی، از روستاهای کرپی‌کند، مرزاگی و پیچاقچی، همه در محال آغداش که در مالکیت او قرار داده شده بود سالانه ۲،۶ باتمان (۲۶ کیلو ۳۵۱ گرم) ابریشم دریافت می‌کرد. طوطی خانم، همسر اسماعیل خان خویی، آخرین خان شکی، از محال روستاهای چارخانه و نعمت‌آباد که به مالکیت او واگذار شده بود ۳،۵ باتمان (۳۵ کیلو ۴۷۲ گرم) ابریشم دریافت می‌کرد. دیگر زن اشرافی که از محال ابریشم درآمد داشت ماهی شرف خانم، خواهر جعفرقلی خان شکی، عمهٔ اسماعیل خان شکی بود که تقریباً سالانه ۴،۳ (۴۳ کیلو ۵۸۰ گرم) باتمان از ملک خود روستای پیرزاه ابریشم دریافت می‌کرد، اما در سال ۱۸۱۸/۱۲۳۳م به‌واسطهٔ ناراحتی اسماعیل خان این ملک و درآمد ابریشم آن از او پس گرفته شد (Akhverdov and Mogilevskii, 2016: 124-125).

برخی زنان به‌طور کامل با توجه به جایگاه سرمایه‌ای ابریشم در این منطقه، چرخهٔ کامل ابریشم را ایجاد می‌کردند. کیچکین، همسر مصطفی خان شیروان، ۳۰ خانوار از روستای قره‌مریم در محال اِکرت را به روستای آلیخاس در محال سدنرود انتقال داده بود تا در مزارع ابریشم او کار کنند. در نمونه‌ای منحصربه‌فرد، ناخای، دختر سرخای خان لگزی و دیگر همسر مصطفی خان شیروانی، رنجبران بسیاری را از قره‌باغ به روستای آلیخاس منتقل کرده بود تا روی مزارع ابریشم او کار کنند. او در چهار موضع مختلف در مجموع ۹۲ خانواده را روی ۸۳ مزرعهٔ مختلف مستقر کرده بود و از کار آن‌ها ۸۳ باتمان ابریشم (۸۴۱ کیلو ۲۰۵ گرم) تولید می‌کرد. بعد از پرداخت نیمی از این محصول به رنجبرها هنوز ۴۱،۵ باتمان ابریشم برای خود او برجای می‌ماند. آنچه ناخای شکل داده بود درعمل چیزی شبیه به یک شهرک تولید ابریشم با تراکم تقریباً بی‌سابقه در سراسر قفقاز بود (Madatov and Mogilevskii, 2016: 72 and 139).

سنت‌های مالیاتی در مورد ابریشم

ابریشم به‌ویژه در شیروان و شکی، ستون درآمدهای خان به شمار می‌آمد. جعفرقلی خان خویی و پسرش اسماعیل خان خویی، خان‌های غیربومی و دست‌نشانده روسیه، به‌واسطه وضعیّت متزلزل خود در میان مردم بومی، که خاندان ایشان را «راذل خویی» می‌خواندند، روستاهای متعددی را با همه درآمدها به اشراف بومی واگذار می‌کردند. این امر در میان دیگر خان‌نشین‌های قفقاز کمتر دیده می‌شد. برای نمونه، همه روستای جالوت به حاجی صدرالدین بیگ واگذار شده بود و تا پس‌دادن همه بدهی خان در اختیار وی می‌ماند؛ روستایی که از آن رقم قابل توجه ۹ باتمان (۹۱ کیلو ۲۱۵ گرم) ابریشم به دست می‌آمد (Akhverdov and Mogilevskii, 2016: 15 and 87). در روستای زرداب از محال قرسوباسار در خان‌نشین شیروان، خلیل و رستم برادرزاده‌های رحیم بیگ حاکم روستا با به کار گماشتن ۴۵ خانواده رنجبر، حجم بالایی ابریشم تولید می‌کردند به‌شکلی که فقط مال و جهت‌ها ابریشم تولیدی آن‌ها بر ۱۸ باتمان (۱۸۲ کیلو ۴۲ گرم) بالغ می‌شد (Madatov and Mogilevskii, 2016: 129).

در شکی یک مالیات دینی هم بر مبنای ابریشم تعریف شده بود. حاجی چلبی، بنیان‌گذار این خان‌نشین، بر روستاهای ورتاشن، جالوت و نیک مالیاتی را با عنوان دین آییکی (ابریشم برای دین) تحمیل کرد. میزان این مالیات ۶۰ باتمان ابریشم بود. اهالی این روستاها با اینکه اسلام را پذیرفتند و مسلمانان در آن اکثریت یافتند، اما تا پایان حکومت فرزندان حاجی چلبی در شکی، این مالیات آن‌ها برقرار بود. در دوره حکومت خان‌های خویی (۱۲۲۰-۱۸۰۶/۱۸۱۹)، جعفرقلی خان دنبلی و اسماعیل خان دنبلی نیز این مالیات به قوت خود برقرار بود حتی با وجود اینکه خوانین خویی دست‌نشانده‌های روسیه به شمار می‌آمدند (Akhverdov and Mogilevskii, 2016: 60).

از ابریشم برای پرداخت حقوق میرزاها هم بهره برده می‌شد. روستای آقجاباش از محال آلپاوت در خان‌نشین شکی از طرف اسماعیل خان شکی به میرزا جمال، میرزای ارشد دیوان، سپرده شده بود برای تأمین زندگی او. این روستا ۵۰ کارگاه تولید ابریشم داشت که هریک از آن‌ها باید ۱۰۲ استیل ابریشم (۱۳ کیلو ۱۹۶ گرم) در قالب داروگگی به میرزا می‌پرداختند. گاهی یک نوکر هم می‌توانسته است مالک مزرعه ابریشمی با ۱ باتمان درآمد سالیانه باشد مانند کمال نامی در روستای تالین در محال قرسوباسار در شیروان. حتی تولید ۱ باتمان ابریشم هم به حدود ۲۹۰۰ درخت توت نیاز داشته است، بنابراین می‌توان احتمال داد که این باغ از سوی ارباب این نوکر به او سپرده شده است.

در آن زمان ابریشم آنقدر نقد بوده است که در خان‌نشین تالش گم‌شدن چند «دارتو» از آن امکان تعقیب قضایی داشته است (میرزا احمد، ۱۳۸۳: ۲۰۵-۲۰۶) و دزدیدن ابریشم کسی اتهام بزرگی به شمار می‌آمده است (میرزا احمد، ۱۳۸۳: ۱۹۷-۱۹۸). با توجه به این جایگاه اصلی ابریشم، عجیب نبوده است که همیشه میان مالیات‌دهندگان و مالیات‌گیرندگان رقابتی برای پنهان‌کردن و افشاکردن ابریشم وجود داشته باشد. در شکی هر باتمان برابر با ۴۸ استیل بوده است و هر استیل برابر با ۲۱۱،۱۶ گرم. در همان حال دیوان خان به‌عنوان اقدامی پیشگیرانه علیه مخفی‌کردن ابریشم به‌وسیله رعیت‌ها هر استیل ابریشم را ۲۳۹ گرم محاسبه می‌کرده است. در زمان روس‌ها نیز با اینکه برای نمونه در سال ۱۸۳۶ از کل ۱۸۰ هزار روبل ابریشم تولیدی حدود ۳۶ هزار روبل سهم آن‌ها بود، اعتقاد داشتند که مردم محلی ابریشم تولیدی را درست گزارش نمی‌دهند. همین مالیات‌گیری موجب می‌شد ابریشم جدای از سازماندهی فضا در میان مردم قفقاز (مزرعه، کارگاه ابریشم‌کشی، رنگرزی، کارگاه ابریشم‌بافی، مغازه) بخشی از نظم زمانی را نیز شکل دهد. خان در سال در دو نوبت مالیات می‌گرفت، یکی ماه‌های دی تا فروردین و دیگری ماه‌های مهر تا آذر. کسانی که مالیات نیمه اول را نمی‌توانند پردازند باید با بهره ۴۰ تا ۶۰ درصدی وام می‌گرفتند تا مالیات خود را ادا کنند، زیرا مالیات عقب افتاده پذیرفته نبود. روس‌ها بعدها پیشنهاد دادند مالیات یکجا در مهرماه دریافت شود، زمانی که ابریشم جمع‌آوری شده و فروخته می‌شد. بنابراین مهرماه برای رنجبر نوغان‌دار فصل برداشت ابریشم، دادن سهم ارباب و استفاده از نیم دیگر محصول بود، البته اگر کرم‌ها تلف نمی‌شدند و چیزی جز افسوس برای یک سال زحمت رنجبر برجای نمی‌ماند (Akhverdov and Mogilevskii, 2016: 36, 48-49, 193).

نتیجه

در این نوشتار پیشینه، پراکندگی جغرافیایی، اقتصاد و ابعاد اجتماعی تولید ابریشم بررسی شد. از نظر پراکندگی جغرافیایی، تولید ابریشم بیشتر در نیمه غربی خان‌نشین شیروان، نیمه شرقی و خان‌نشین شکی متمرکز بوده است. به این ترتیب حاشیه شمالی رود کر و مرزهای مشترک شیروان و شکی مهم‌ترین کانون تولید ابریشم در منطقه بوده‌اند. دیگر کانون مهم را باید در منطقه اردوباد در خان‌نشین نخجوان در نظر گرفت. دیگر مراکز مانند محال قبوستان در شیروان یا محال دیزخ و زنگه‌زور در قره‌باغ در تولید این کالا اهمیت درجه دوم داشتند. با توجه به ۱۰۷ روستای تولیدکننده که ارزش تولیداتشان به ۵۳۸۹۳ روبل نقره می‌رسید، ابریشم برای

چهار مالیات اصلی مال‌وجهات، داروغگی، توجیه و سوراتس تکیه‌گاه اصلی به شمار می‌آمد. هم‌زمان حجم تولید آن به‌شکلی بود که مالیات‌های مستقلى فقط برای آن طراحی شده بود. در خان‌نشین شکی دین‌آپیکى، بازارلیک و دستگاه‌باشی دریافت می‌شد. در خان‌نشین شیروان شعربان وجود داشت. در خان‌نشین نخجوان مالیات کولک شامل ابریشم هم می‌شد و مهم‌تر اینکه در ازای هر اصله درخت توت مالیات دریافت می‌شد. ابریشم در خان‌نشین‌ها رکن ثابت سازمان‌دهی فضای زراعی و مسکونی بود و در برخی روستاها هر چهار بخش یعنی باغ توت، کارگاه ابریشم‌کشی، کارگاه ابریشم‌بافی و رنگرزی ابریشم یک‌جا جمع بودند. بیشتر باغ‌ها را رنجبرها (دهقانان بی‌زمین سهم‌بر) اداره می‌کردند که نیمی از محصول را به‌عنوان دستمزد دریافت می‌کردند. از ابریشم پارچه‌های موو، دراعی و کسن در خود خان‌نشین‌ها بافته می‌شد و روستاییان گاهی موظف می‌شدند لباس، چادرشب یا سفره ابریشم را به‌عنوان مالیات به ارباب تحویل دهند. البته کیفیت این بافته‌ها به نمونه‌های یزدی یا کاشانی نمی‌رسید. زنان اشراف در این فرایند تولید فقط از تولید بهره نمی‌بردند، بلکه گاهی خود مبتکر ایجاد مجموعه‌های اختصاصی تولید ابریشم بودند مانند روستای آله‌خاس در محال سدنرود در خان‌نشین شیروان. خان‌ها از ابریشم یا روستاهای مستعد تولید ابریشم به‌عنوان پاداش برای حلقه‌های اشراف و یا برگرداندن بدهی‌های خود به اشراف، میرزایان و نوکران بهره می‌بردند. در نهایت فصل ابریشم‌کشی هم زمان مهمی در سازماندهی زمان در زندگی رعیت‌ها در خان‌نشین‌های قفقاز بود. ابریشم در قفقاز سازمان‌دهی فضایی زمانی بود که در پیوند با دیگر ساحت‌های زندگی در قفقاز، یکی از ستون‌های زندگی سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را شکل می‌داد.

منابع

فارسی

آقازاده، جعفر و حسن عبدی (۱۴۰۲)، «صنایع دستی و نقش آن در اقتصاد خانواده قفقازی دوره روسیه تزاری»، *مطالعات اوراسیای مرکزی*، دوره ۱۶، شماره ۱، صص. ۱-۲۵، (doi: [10.22059/JCEP.2023.349719.450105](https://doi.org/10.22059/JCEP.2023.349719.450105)).

آهنگران، امیر (۱۳۸۹)، «خان‌های سلسله زند و مسئله قفقاز جنوبی»، *گنجینه اسناد*، شماره ۸۷، جلد ۲، صص. ۲۳-۴۷، قابل دسترسی در: <https://sid.ir/paper/99215/fa> (تاریخ دسترسی: ۱۴۰۵/۲/۳۰).

- باکویی، عباسقلی آقا (۱۹۷۰)، *گلستان ارم*، به اهتمام عبدالکریم علیزاده و همکاران، باکو: علم.
- بایوردیان، واهان (۱۳۷۵)، *نقش ارامنه ایرانی در تجارت بین الملل*، تهران: مؤلف.
- ثواقب، جهانبخش و احمد لعبت فرد (۱۳۹۶)، «عوامل تنش میان صفویه و عثمانی در قفقاز و پیامدهای آن (۹۳۰-۱۰۳۸/۱۵۲۳-۱۶۲۹)»، *پژوهش نامه تاریخ اسلام*، جلد ۱، شماره ۲۷، صص. ۲۶-۴۸، (doi: 20.1001.1.22519726.1396.1.27.2.6).
- رحمتی، محسن و امیر آهنگران (۱۳۹۵)، «جغرافیای اقتصادی ارمینیه از منظر مورخان و جغرافی نویسان مسلمان (قرن ۱ - ۷ ه.ق.)»، *پژوهش های تاریخی ایران و اسلام*، دوره ۱۰، شماره ۱۹، صص. ۷۹-۱۰۰، (doi: 10.22111/JHR.2017.2975).
- عزیزنژاد، محمد و رضا دهقانی (۱۳۹۵)، «نقش و مواضع محمدخان قاجار ابروانی در نخستین جنگ های ایران و روسیه»، *تاریخ ایران*، دوره ۹، شماره ۱، صص ۱۸۷-۲۱۳.
- (doi: 20.1001.1.20087357.1395.9.1.6.3).
- قره باغی، میرزا یوسف (۱۳۹۰)، *تاریخ صافی*، به کوشش حسین احمدی، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر.
- مرشدلو، جواد (۱۳۹۹)، «پایگاه اقتصادی و اجتماعی یک حکومت محلی در جنوب قفقاز؛ بررسی منابع اقتصادی قدرت خوانین شیروان در آستانه تسلط روسیه»، *پژوهش های علوم تاریخی*، دوره ۱۲، شماره ۲، صص. ۱۳۲-۱۵۱، (doi:10.22059/JHSS.2020.281431.473119).
- مزینانی، سیدعلی (۱۴۰۱)، *در کشاکش تاریخ روند وفاداری سیاسی ارامنه قفقاز (۹۶۰-۱۲۴۰/۱۸۲۸-۱۵۰۱)*، تهران: شیرازه.
- مزینانی، سیدعلی (۱۴۰۴)، «جایگاه طبقه میرزاییان در خان نشین های ایرانی قفقاز (۱۱۷۳-۱۲۴۳ق/۱۷۶۰-۱۸۲۸م)»، *پژوهش های تاریخی*، دوره ۱۷، شماره ۳، صص. ۷۹-۹۵، (doi: 10.22108/JHR.2025.146272.2831).
- موسوی، میرصمد (۱۳۹۳)، «بررسی مواضع و مناسبات خان نشین قراباغ در قبال سیاست های دولت عثمانی»، *پژوهش نامه تاریخ های محلی ایران*، دوره ۷، شماره ۱، صص. ۹۳-۱۱۲، قابل دسترسی در: https://localhistories.journals.pnu.ac.ir/article_5597.html (تاریخ دسترسی: ۳۰/۲/۱۴۰۵).
- میرزا احمد خداوردی (۱۳۸۳)، *اخبارنامه*، تهران: وزارت امور خارجه.

English

Akhverdov, Theodore and Paul Mogilevskii, (2016), **The 1819 Russian Survey of the Khanate of Sheki [Shakki]: A Primary Source on the Demography and Economy of an Iranian Province Prior to Its Annexation by Russia**, Translated and Annotated by George Bournoutian, Costa Mesa: Mazda.

Aghabalayeva, Faig and Wang Siminga (2021), "Azerbaijan's Silk Industry Development in Historical Perspective", **Revista Argentina de Clínica Psicológica**, No. 30, Vol. 2, pp.164-177,

(doi: 10.24205/03276716.2020.4016).

Baladouni, Vahe and Margaret Makepeace (1998), **Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries: English East India Company Sources**, Philadelphia: American Philosophical Society, Doc. No. 5, p. 17.

Baghdiantz McCabe, Ina (1993), **"The Armenian Merchants of New Julfa: Some Aspects of Their International Trade in the Late Seventeenth Century"**, Ph.D. Dissertation, Columbia University.

Bournoutian, George A. (2001), **Armenians and Russia (1626-1796) A Documentary Record**, Costa Mesa: Mazda Publishers.

Bournoutian, George A. (1982), **Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828**, Malibo: Undena Pub.

Bournoutian, George A. (1976), **"Eastern Armenia on the Eve of the Russian Conquest: The Khanate of Erevan Under the Governorship of Hoseyn Qoli Khan Qajar 1807-1827"** Ph.D. Dissertation, University of California.

Ermolov, Alexy Petrovich and Paul Mogilevskii, (2012), **The 1823 Russian Survey of the Karabagh Province; A Primary Source on the Demography and Economy of Karabagh in the Early 19th Century**, Translated and Annotated by George Bournoutian, Costa Mesa: Mazda.

Hewsen, Robert (2001), **An Historical Atlas of Armenia**, Chicago: University of Chicago Press.

Kostikyan, Kristine, Gevorg S Stepanyan and Tovmasyan Anahit (2024), "Jizya in Eastern Transcaucasia from the 17th to the First Half of the 19th Century", **History, Archeology and Ethnography of the Caucasus**, No. 20, Vol. 2, pp. 246-259, (doi:10.32653/CH202246-259).

Kouymjian, Dickran (1999), "Armenia from the Fall of the Cilician Kingdom (1375) to the Forced Immigration under Shah Abbas (1604)", in: Hovannisian, Richard

- G. (Ed.), **Armenian People from Ancient to the Modern Times**, New York: St. Martin Press, Vol. 2.
- Leviatov, Vadim Nicolayevich (1948), **Ocherki iz Istorii Azerbaidzhana v XVIII veke**, Baku.
- Matthee, Rudi (1994), "Anti-ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth Century Trade in Silk between Safavid Iran and Muscovy", **Cahiers du Monde Russe**, No. 35, Vol. 4, pp.739-761, Available at: https://www.persee.fr/doc/cmr_1252-6576_1994_num_35_4_2405 (Accessed on: 19/ 08/ 2025).
- Madatov, Valerian and Paul Mogilevskii (2016), **The 1820 Russian Survey of the Shirvan Province: A Primary Source on the Demography and Economy of an Iranian Province Prior to Its Annexation by Russia**, Translated and Annotated by George Bournoutian, London: The E. J. W. Gibb Memorial Trust.
- Margaryan, Gor, Kristine Kostikyan and Anahit Tovmasyan (2021), "Agulis on the Crossroads of International Trade through Caucasus in 17th-18th Centuries", **History, Archeology and Ethnography of the Caucasus**, No. 17, Vol. 4, pp. 848-858, (doi:10.32653/CH174848-858).
- Merlini, Stanislav and Zass Grigori'ev and Ivan Shopen and Alexander Petrikov (2016), **The 1829-1832 Russian Surveys of the Khanate of Nakhichevan (Nakhjavan): A Primary Source on the Demography and Economy of an Iranian Prior to its Annexation by Russia**, Translated and Annotated by George Bournoutian, Costa Mesa: Mazda.
- Mostafaev, Dzhamal Mekhti-ogly(1989), **Ceverniye khanstva Azerbaidzhana i Rossia, (konets XVIII-nachalo XIX v.)**, Baku: Elm.
- Mostashari, Firouzeh (2017), **On the Religious Frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus**, London: I. B. Tauris.
- Petrushevskii, Ilya Petruvich (1949), **Ocherki po istorii feodal'nikh otnosheniiy v Azerbaidzhane i Armenii v XVI- nachale XIX vv.**, Leningrad.
- Rybar, Lukas and Artem Alekseevich Andreev (2023), "The Russian-Iranian Silk Trade during the Reign of Shāh Šafī I (1629–1642)", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**. Vol. 66, No. 3-4, pp. 394-421, (doi:10.18522/2500-3224-2022-2-138-149).